

Tamrenskötselns landskap

Kulturlämningar och skötsel – exempel från Jämtlands län

Liten sydsamisk ordlista

aernie	eldstad
boerne	mjölkgrup
buvrie	förrådsbod
gaaltije	kalkälla
gaelmie	grav
giedtie	renvall
gåetie-aejvie	kåtatomt
jåarte-sijjie	bengömma

Ett okänt landskap

Det samiska kulturlandskapet är för många ett helt okänt landskap fastän det omfattar en stor del av norra Sveriges yta. Renskötsel under hundratals år har gjort fjällvärlden till ett storskaligt beteslandskap. Ibland kallas detta landskap för vildmark trots att det är fullt av spår efter människors aktivitet. Men spåren är diskreta och försiktiga, det har inte funnits anledning att bygga stora monument. Det gamla samiska tänkesättet var att man skulle verka på sådant sätt att man inte lämnade några överdrivna spår efter sig. De material som användes till byggnader och redskap togs från naturen och försvinner sakta tillbaka till moder jord när de inte längre används. Det kan därför vara svårt att hitta lämningarna efter äldre samisk verksamhet.

Spåren efter platsen för en tältkåta kan vara mycket svåra att finna. Ofta är frodig vegetation på eldstaden det enda som avslöjar platsen. Sot och kol från eldstaden fungerar som gödning för gräs och örter.

Tillgång till dricksvatten är en förutsättning för bosättning. Nära kåtan finns alltid en kalkälla (gaaltije) eller en bäck.

Historik

Det samiska samhället har inte varit statiskt genom tiderna utan har genomgått stora strukturomvandlingar. Från att ha varit ett utpräglat fångstsamhälle med jakt, fiske och insamling som bas i försörjningen övergick man stegvis till intensiv tamrenskötsel. Nya arkeologiska undersökningar från Njaarke sameby i nordvästra Jämtland visar att tamrenskötsel har bedrivits åtminstone från 1000-talet e. Kr. Förhållandena bör ha varit lika i övriga delar av Jämtlands län och motsvarande område i Norge. Tamrenskötseln var mest utbredd från 1600- till slutet av 1800-talet. Under första delen av 1900-talet övergavs tamrenskötseln allteftersom och ersattes av dagens extensiva storskaliga renskötsel med köttproduktion i centrum.

Den extensiva renskötseln liksom samhällsomvandlingar i övrigt har medfört stora förändringar för renar och renskötare. Daglig

passning och mjölkning av renkorna har för länge sedan upphört. Tekniska hjälpmedel som motorcyklar och skotrar medför att renskötarna snabbt kan förflytta sig vilket har fått till följd att även bosättningsmönstret har förändrats. Tidigare flyttade hela familjerna med renarna till olika betesområden beroende på årstid medan dagens renskötare är bofasta. Det förändrade levnadssättet innebär att spåren efter äldre samisk verksamhet hotar att försvinna.

Torv och näver har rasat ned från kåtans väggar och träkonstruktionen syns som ett skelett.

Rennomadism

Rennomadism eller intensiv tamrenskötsel infördes gradvis. Till en början användes tämjda vildrenar som lockdjur vid vildrenjakt men även som drag- och lastdjur.

Familjerna flyttade med renarna från skog eller kust till fjäll i ett årligen återkommande mönster. Höst- och vårvistena låg i fjällbjörkskogen inte långt från trädgränsen. Där bodde man oftast i torvkåtor och där hade man förrådsbodar där utrustning som inte behövdes under resten av året lämnades kvar. Vintern tillbringades på skogslandet eller vid kusten. Under sommaren flyttade man med renarna högre upp mot kalfjällen med närhet till snöfläckar där renarna kunde få svalka och skydd mot flugor och andra insekter. På sommarlandet bodde man vanligen i tältkåtor.

Ben efter måltiderna kunde samlas ihop i s.k. bengömmor i klippskrevor, sänkas i en kalkkälla eller gömmas i ett stenröse.

Vueliegiedtie (nedergårdet)
i Bartjan.

Mjölkning

Det som främst karakteriserade den intensiva tamrenskötseln eller rennomadismen var mjölkning av renkorna, vajorna. Man mjölkade från midsommar och fram till sent på hösten. Mjölkningen var arbetsintensiv och alla familjemedlemmar var engagerade. Det var därför praktiskt att ha renvallarna nära kåtorna. Under en sommar användes flera renvallar som man alternerade emellan. Renvallarna hade namn. I Bartjan, Tåssåsensamernas sommarviste, hette några av gårderna *Kliehpiengiedtie*, *Gaskegiedtie*, *Giedtie gåtetiej lihke* och *Vueliegiedtie*. Man förde även ut renarna och mjölkade dem på uddar i sjöarna och på snöfläckar i högfjällen. Där fick djuren svalka och skydd för den värsta insektsplågan.

Så här beskriver Levi Johansson renmjölkning i en artikel i Jämten 1945:

»Då man hade hjorden så nära kåtan eller tältet, att det gick för sig, vilket var regel, mjölkade man vajorna två gånger om dagen. Från varje vaja fick man endast omkring 1 dl. mjölk åt gången. Kalvarna tog ju det mesta. Ett par gånger i veckan tog man in renarna i gårdet och belade kalvarna med munkavlar, så att de inte kunde dia. När man nästa dag mjölkade, kunde man få ända upp till en halv liter från varje vaja.

Överskottet av denna mjölk, som var särdeles kraftig, fyllde man på träkaggar, vilka man grävde ned i jorden för att skatta på innehållet kommande vår, medan de späda kalvarna ännu måste få vara ensamma om mödrarna. Denna lagrade mjölk var tjock som gröt och hade en amper, om roqueförrost påminnande smak. Det var en mycket dryg vara, ty den kunde spädas med ända till fyrdubbla vattenmängden och ändock vara kraftig nog. Ett viktigt vegetabiliskt födoämne som man beredde i stor myckenhet var gompma, till vilken ett flertal vildväxande örter användes, men förnämligast jåma (syra) och jærja (tolta). Den väl sönderkokade växtmassan utrördes i renmjölk till kräsie-millkie och fick jäsa. Den kunde på samma sätt som mjölken förvaras från det ena året till det andra. Den användes dels som den var, dels som tillsats i köttsoffa och dels utrörd i vatten till en läskande dryck«.

Nedan: Dihinder.
Nedan till höger: Mjölkgrop, boerne. Mjölkkaggen förvarades i en grävd grop i någon sandbacke som blev bar tidigt om våren. Gropens botten och väggar kläddes med näver och flata stenar och täcktes med en stenhäll, torv och näver.

Mjölken kunde användes till osttillverkning. Renosten äts inte till vardags annat än som kaffeost, skurna skivor av ost som lades i kaffekoppen. Osten var bra som matsäck eftersom den var både näringsrik och lätt att bära. Renost var även värdefull som bytesvara och betalningsmedel.

Levi Johansson igen:

»Renvaktaren hade sällan någon mat med sig hemifrån då han var ute i sitt arbete. Blev han allt för mycket hungrig infångade han med lasson en vaja och mjölkade den i en liten för ändamålet medförd träskopa eller ock i den kupade handen«.

Tillfällig mjölkning – kaffe-gräddmjölkning – var vanlig när renarna var samlade till kalvmärkning, skiljning eller slakt.

Giedtie kan lysa grön åtskilliga år sedan den slutat användas.

Giedtie

Giedtie är en gemensam benämning för rengärde och renvall. I gärdet samlas renarna för kalvmärkning, skiljning och slakt. Renvallen var platsen där vajorna mjölkades. *Giedtie* är runt eller svagt ovalt och var oftast omgärdat av en palissadhage, en »ring« av åsar uppstöttade med klykstöror. Okvistade björkar eller granruskor restes sedan mot åsarna. Ibland ersattes hela eller delar av palissaden av ett stenhägn.

Vegetationen på *giedtie* är helt annorlunda än den omgivande med kraftig gräs- och örtvegetation många år sedan den slutade användas. Den avvikande växtligheten har flera orsaker:

- LJUS. Träd och buskar röjdes bort för att få en plan yta. Även större stenar togs bort.
- NEDTRAMPNING OCH EROSION.
- GÖDSLING.

Gödsling tillsammans med erosion och ljus ökar tillgången på fosfor och kväve i jorden och förändrar växtligheten.

Exempel på växter
på övergivna
renvallar och gården.

Gullris

Smörblomma

Fjällviol

Skogsnäva

Ängssyra och ekbräken

Enbuskar och vide har börjat invadera giedtie.

Ofta sparades några äldre björkar i giedtie för att ge svalka eller för att binda vajorna när de skulle mjölkas.

Större stenar togs bort och lades upp i rösen i eller utanför giedtie.

Träresten från palissadhage. Nedan: stenhägn.

Det samiska landskapet rymmer också dimensioner som inte lämnar några synliga spår. Platser med speciell betydelse för människor och djur, naturformationer, gamla namn på fjäll och sjöar, minnen och traditioner – allt faller i glömska när det inte längre finns någon som kan berätta.

Skötsel av kulturmiljöer

I januari 2000 infördes nya EU-regler för landsbygdsutveckling och Sveriges miljö- och landsbygdsprogram antogs. Programmet omfattar olika åtgärder inom lantbruket och rennäringen, åtgärder som ska bidra till ekologiskt, ekonomiskt och socialt hållbar utveckling på den svenska landsbygden. För rennäringen inrättades *Stöd för bevarande av värdefulla natur- och kulturmiljöer i renskötselområdet*. Stödets syfte är att renvallar och renhägn som är förknippade med den äldre renskötseln ska skötas på ett sätt som både tydliggör och bevarar spåren av samisk tradition, arbete och liv.

I dagens renskötsel har äldre visten och rengården vanligtvis inte längre någon funktion. Kåtor, bodar, hägn och andra byggnader återgår sakta tillbaka till naturen. Rengården och renvallar växer igen när träd och buskar etablerar sig på de övergivna vallarna och den renskötselbetingade växtligheten försvinner.

För att tydliggöra hägn (renstängsel) och renvallar som inte längre används måste träd och buskar tas bort. Markvegetationen måste också hävdas för att inte den speciella betespräglade floran ska konkurreras ut av andra växter. Genom skötsel synliggörs kulturlämningarna och förfallet bromsas upp. Alla som representerar en sameby eller en samisk organisation och även enskilda personer kan söka ersättning för att sköta renvallar och renstängsel. Skötsel av renvallar innebär att ta bort träd och buskar av igenväxningskaraktär och att låta beta eller slå marken varje år för att förhindra att gammalt växtmaterial samlas. Ersättning för skötsel av renstängsel innebär att marken på fem meter om vardera sidan om stängslet ska underhållas. Från år 2007 är det Sametinget som handlägger stödet. Stödet söks för femårsperioder.

Träd och buskar måste röjas bort för att synliggöra giedtie.

Det kan bli stora mängder sly!

Några små björkar har lämnats kvar för att växa sig stora.

Påbörjad restaurering av palissadhage.

Restaurering av byggnader

Under en period i slutet av 1990-talet – början av 2000-talet hade Riksantikvarieämbetet en riktad satsning för bevarande av det samiska kulturarvet. Inom satsningen bedrevs många restaureringsprojekt av samiska byggnader. Även efter den riktade satsningen har många samiska byggnader, mest kåtor med olika konstruktioner, rustats upp med statliga medel.

Sexkantig kåta med timrad underdel.
Våktardalen, på samiska Væktergietje.

Levande kulturmiljö

Många av de äldre vistena har ingen användning i dagens moderna storskaliga renskötsel och växer sakta igen. Men det finns några gamla visten som ligger så strategiskt även för dagens renskötsel att de fortfarande används. Speciellt gäller det för ett antal sommarvisten. Ett sådant exempel är Bartjan (Kroktjärnsvallen) i Tåssåsens sameby. Ingen vet hur länge Bartjan har varit nyttjats som viste, men mitt bland dagens kåtor och stugor ligger övergivna kåtaplats, mjölkgruppar och renvallar. Bartjan är ett bra exempel på hur skötsel av mark och restaurering av byggnader kan samordnas och bidra till största möjliga kulturmiljönytta. Samebyn vårdar marken på renvallar och intilliggande delar av vistet och samtidigt har ett tjugotal äldre byggnader, mest torvkåtor och förrådsbodar, restaurerats till ursprungsskick. Idag används torvkåtorna parallellt med moderna stugor under ett par intensiva veckor vid kalvmärkning under högsommaren.

Bartjan

Kalvmärkning, Bartjan.

Uppväxande björkar på giedtie.

Det samiska landskapet är för många ett okänt landskap trots att det omfattar en stor del av norra Sveriges yta. I broschyren ges en kort presentation av det samiska kulturlandskapet i Jämtlands län.

Tonvikten är lagd på tamrenskötselns landskap – vilka kulturlämningar det har givit upphov till och hur landskapet kan vårdas för att synliggöras.

Länsstyrelsen
Jämtlands län

ISBN 978-91-975212-5-3

TEXT & FOTO: Ewa Ljungdahl · GRAFISK FORM: Jonasson Grafisk Design
TRYCK: Ågrens Tryckeri, Örnköldsvik 2007

EUROPEISKA UNIONEN
Europeiska utvecklings- och
garantifonden för jordbruket